

LES CAUSES DE LA MORT AL BAIX LLOBREGAT AL SEGLE XVII

XABIER GUAL REMÍREZ
CARLES MILLÀS CASTELLVÍ

Articles

L'estudi de la mortalitat, és a dir, les defuncions, és un dels temes recurrents pels estudiosos de la demografia històrica. L'anàlisi dels llibres d'òbits de les parròquies del Baix Llobregat ens ha permès d'esbrinar quines han estat les causes de la mort dels parroquians baix-llobregatins al llarg del segle XVII. Heus ací una petita aportació en aquest camp sobre la *causa mortis* enregistrada en els sacramentaris conservats als diferents arxius parroquials de la nostra comarca.

La informació que ens aporten els llibres de defuncions és força variable atenent l'època en què té lloc el decés i, també, el rector que l'enregistra. Al llarg del nostre buidatge, hem pogut constatar, entre altres coses, que la causa de la mort no és una informació anotada regularment. Generalment és expressada quan el capellà no ha pogut administrar algun dels sagraments de la Santa Mare Església (penitència, eucaristia i unció dels malalts) i, en aquests casos, no sempre se n'apunta la causa directa, sinó que sovint trobem simptomatologies o generalitzacions que poc ajuden a determinar el motiu de l'òbit. Més concretes són les tipologies violentes i les morts d'epidèmia, que poden assabentar-nos del nivell de delinqüència, dels accidents més comuns o dels efectes catastròfics de la guerra i les malalties contagioses.

Abans de parlar de les causes de mort que hem trobat enregistrades, caldria distingir entre el que és mortalitat catastròfica (guerres, epidèmies, fams, crisis de subsistències i altres mortaldats accidentals) i mortalitat ordinària (infantil i adulta).

LA MORTALITAT CATASTRÒFICA

La demografia de l'Antic Règim està sotmesa, de forma més o menys continuada, a l'impacte de tres factors clau: les fams (amb periòdiques crisis de subsistències, o no); les malalties epidèmiques o endèmiques (la pesta, sobretot); i les guerres o conflictes socials. Aquestes defuncions s'agrupen, sovint, sota la trilogia coneguda amb el nom de *las desgracias de la muerte* o sota els

mots de *mortalitat catastròfica, excepcional o accidental* si afegim els òbits ocasionats per terratrèmols, inundacions i altres tragèdies col·lectives. En conjunt, constitueixen, doncs, un tipus de decés que dispara la sobremortalitat d'una població o d'una comarca.

Hom relaciona la mortalitat catastròfica amb aspectes de caire econòmic, ja que la subalimentació provocada per la poca productivitat i quantitat de gra i altres aliments obtinguts, debilita biològicament la població adulta i, principalment, els albat. Si tenim en compte que l'alimentació popular a l'àrea rural, i a les ciutats, tenia com a base el pa, ja sigui de sègol o de blat,² la mortalitat provocada per les fams no és estrany que la trobem relacionada amb les crisis de subsistències, per tant, podem afirmar que en el període estudiat intervé considerablement aquest tipus de mortalitat catastròfica, tal com ho afirma Ezequiel Gort,³ per a Sant Andreu de la Barca, quan diu:

«Les víctimes se succeïen, així tenim registrada la mort de Josep Cammany, esdevinguda el 7 de juny del 1812 a mans dels francesos en la Riera del Palau, que collia herbes per sostenir-se».

Generalment es pot dir que les crisis de subsistències estaven provocades, principalment, per unes primaveres i uns estius negatius en el món agrari, que originaven així unes collites deficitàries i un augment del preu del gra. D'aquesta manera, si el fenomen es repeteix, la crisi és quasi imminent ja que els cereals eren l'aliment bàsic, i per aquest motiu es podia provocar una escassetat i les subsegüents fams. És això el que va passar, per exemple, els anys 1630 i 1651 a Corbera de Llobregat, segons Jaume Codina i Josep Fernández.⁴

Consegüentment, Valentí Gual⁵ afirma que:

«Aunque a menudo una epidemia precedía a la carestía, o se sumaba a ella, no puede descartarse el papel del hambre como factor de incremento de la mortalidad. Además, se hacía presente el descenso

de los matrimonios y de los nacimientos; los primeros pospuestos a la espera de tiempos mejores, los segundos imposibilitados a causa de la esterilidad temporal de las mujeres derivada de la miseria fisiológica».

La segona d'aquestes desgràcies de la mort, la pesta, és constant i recurrent fins a finals del segle XVII. Sembla que sovint anava acompanyada d'una escassetat o d'una desnutrició i que causava molts estralls entre la població catalana, principalment, entre 1650 i 1654.⁶ A la nostra comarca són prou evidents les referències que hem documentat als obituaris de diferents parròquies on es constaten: *mort de pesta, sospita, sospita de contagi, mal contagiós, empestat, morbo...*

Articles

Orenci Valls,⁷ basant-se en els llibres del Consell de la vila, fa esment dels estralls que provocà la pesta de 1652 a la vila d'Esparreguera. També a Esplugues de Llobregat, parròquia de la qual no s'han conservat els registres parroquials del segle XVII, Dolors Sanahuja i Roser Vilardell esmenten que hi hagué molts morts de pesta que foren soterrats «en descampats per evitar el contagi i amagar el fet».⁸

La guerra, generalment menys mortal que les epidèmies, també la trobem esmentada en els sacramentaris consultats. És versemblant pensar que la guerra minvava la població i comportava, alhora, crisis de subsistències, fams, pestes i augment de la pressió fiscal. Si bé és molt considerable el nombre d'enterraments anotats durant els períodes bèl·lics, no pas tots són conseqüència directa de la guerra, sinó que hi incideixen els altres factors abans esmentats. Hem documentat, però, la presència de soldats i altres militars entre el total dels difunts enregistrats; això no obstant, no tots pertanyen al període del conflicte dels Segadors, sinó que es distribueixen en el temps al llarg del sis-cents, fet que constataria la pressió dels allotjaments militars. En els llibres d'òbits de les diferents parròquies consultades es troben enregistrats un bon nombre de soldats i militars, especialment, a la segona meitat del segle, i, això, ens coincideix amb períodes en què la mortalitat violenta és més intensa. Sí que trobem soldats morts en el període de la citada guerra a Sant Boi de Llobregat, Santa Coloma de Cervelló o Sant Climent de Llobregat, per exemple; així mateix, al Papiol i a Sant Andreu de la Barca, és evident que les repercussions econòmiques d'aquest conflicte bèl·lic són considerables ja que el pagament de l'impost del batalló així ens ho demostra.⁹

D'altra banda es pot parlar d'una mortalitat accidental o violenta provocada per la ingerència climàtica o la conflictivitat social. En aquest sentit trobem diferents anotacions als llibres de defuncions, com ara: *mori ofegat en lo riu, mori ofegat en la riera de Rubí, mori assassinat, mori escanyat o mori dun cop de pedrenyal,*

entre d'altres. Quant a la mortalitat ocasionada per les condicions meteorològiques i/o climàtiques, ens remetem als treballs de Jaume Codina¹⁰ sobre les inundacions i l'intent dels pagesos de la zona delàtica per controlar les sortides de llera del riu Llobregat.

Pel que fa a la conflictivitat social —principalment bandolerisme, a la nostra comarca— i als aixecaments populars —la revolta dels gorretes—, podeu consultar el treball de Jaume Dantí¹¹ o el recent estudi de Jaume Codina¹² que ens justifiquen, en bona part, les morts violentes enregistrades.

LA MORTALITAT ORDINÀRIA: MORTALITAT INFANTIL I ADULTA

Una segona tipologia de defuncions és la mortalitat ordinària, és a dir, aquella que no està provocada ni desencadenada per factors externs, sinó que depèn d'altres condicionants econòmics o biològics. En aquest àmbit, incloem la mortalitat infantil, considerada comunament com la població més dèbil, biològicament parlant. Pierre Goubert afirma en referència als albat, infants que encara no han rebut el sagrament de la comunió,¹³ que:

«...durante varios meses, tal vez un año, rara vez más, el número de entierros se duplicaba o triplicaba —a veces más aún— en una parroquia, una bailia, una o varias provincias. Una o dos décimas partes de esta población —si no más— iba a la tumba».¹⁴

C. F. Cardoso i H. Pérez Brignoli, molt més taxatius, diuen que:

«...uno de cada dos niños no llegaba a los doce años».¹⁵

Aquesta alta mortalitat infantil no apareix del tot anotada en els sacramentaris del segle XVII, a la nostra comarca; és a dir, hi ha un gran subenregistrament d'albat, potser perquè els enterraments dels infants o bé no es pagaven o bé eren més econòmics, i, per tant, sovint no constaven en aquests registres.

Entre els factors que afavorien la mortalitat infantil cal remarcar la manca d'higiene i els escassos coneixements mèdics. Malgrat la presència de diversos hospitals al Baix Llobregat (Sant Boi, Martorell, Sant Feliu, El Papiol o Olesa), que podria semblar un lloc on els malalts anirien a guarir-se, es pot dir que, donada la manca d'higiene i les poques condicions de les quals es disposava, se'ls considerava el principal focus de contagi. Així no ens sembla gens estrany comptabilitzar en els llibres d'òbits un nombre elevat de morts a l'hospital, la majoria dels quals eren albat. D'altra banda, cal tenir present la gran quantitat d'infants que morien durant la gestació o en el moment del part, cosa

que podem constatar amb l'ajuda dels llibres de baptismes on podem trobar anotacions com *batejat en cas de necessitat, imminent perill de mort* o d'altres que es batejats per llevadores.

Lògicament, no pas tots els veïns i les veïnes del Baix Llobregat van ser enterrats com a albatos o per una mort provocada per qualsevol de les tipologies abans esmentades, ans al contrari, la immensa majoria dels decessos es deuen a una causa corrent. Normalment el rector o altres religiosos de cada parròquia no solien anotar la causa de mort si aquesta era natural. Amb tot, hi ha documentades moltes partides en les quals consta una expressió com ara: *mori christianament, mori de vell* o *mori de mort natural*. No hem consignat aquesta tipologia a la taula de les causes de mort, ja que podria restar significativitat a la mortalitat no natural.

LA CAUSA MORTIS

A l'hora de fer el buidatge dels registres de defuncions, les causes de mort han encès la nostra curiositat quan documentàvem aquestes anotacions en les partides, alhora que ens mostraven la conflictivitat social, el bandolerisme, la guerra, les epidèmies i altres esdeveniments anecdòtics ocorreguts al segle XVII.

Constatem que els rectors, al llarg del sis-cents, com hem esmentat abans, no mostraven gaire interès a descriure la causa de la mort, sinó que, més aviat, quan les trobem documentades, és pel fet d'intentar justificar la manca d'administració dels sacraments corresponents (eucaristia, penitència i unció dels malalts).

Nosaltres hem elaborat un esquema per tal de sintetitzar aquestes tipologies i poder-les recollir en una taula a partir de les dades que ens subministren les parròquies d'Abrera, Castellví de Rosanes (1675-1699), Cervelló, Corbera de Llobregat (1600-1642), Martorell (1669-1689), Olesa de Montserrat, El Papiol, Sant Andreu de la Barca, Sant Boi de Llobregat (principalment albatos), Sant Climent de Llobregat (1609-1699), Santa Coloma de Cervelló i Torrelles de Llobregat.

D'un total de 16.899 actes de defunció consultades, només hem pogut consignar la causa de mort en 1.096 ocasions, xifra que representen el 6,5% del total.

Classifiquem, d'entrada, les causes de mort en tres grans grups:

1. Les morts *anormals*
2. Les defuncions per malalties
3. Altra mortalitat.

Les morts *anormals*

Hem considerat mortalitat anormal aquella en què la cau-

sa de la mort, consignada pel rector o altri a la partida, obliga a una intervenció judicial, ja sigui per la clara evidència o per sospita, d'una etiologia traumáticoaccidental, violentocriminal. Consegüentment hem subdividit aquesta mortalitat en quatre blocs:

- a) morts accidentals (incendis, caigudes, gent ofegada o morts de desgràcia);
- b) morts violentes (assassinats o escanyaments, on destaquen els decessos provocats per bandolers i en períodes de conflictivitat social i bèl·lica);
- c) morts sobtades (morts *de repent* o amb molta promptitud, que si bé podien ser morts naturals, en desconexem la seva causa mèdica o la seva tipologia més acurada); i
- d) trobats morts (morts localitzats en algun indret concret, és a dir al camí, a la pallissa o al seu llit, sense especificar-ne, tampoc, l'etiologia).

Hem documentat 591 casos de mortalitat anormal (el 54% del total de les causes expressades), dels quals val la pena destacar el número absolut de morts violentes, 194 casos, que representa el 17,7% del total de les causes de mort detectades. A tall d'exemple, destaquem aquí només l'assassinat de tota una família santboiana l'11 de gener de 1601: tres homes i dues dones que *mataron-los per robar-los*;¹⁶ el segrest i assassinat, a mans de tres bandolers, del fill del batlle de Torrelles de Llobregat el 21 de febrer de 1628;¹⁷ la mort d'un home al Papiol que morí barallant-se amb un altre l'any 1688;¹⁸ o la mort d'un altre home que *mori per sentència real* a Abrera el 1642.¹⁹

Respecte a la mortalitat accidental, aquesta representa el 12,14% del total, destacant significativament les morts dels ofegats (quaranta-set casos), tot i que en desconexim la seva relació amb les riuades i les inundacions del riu Llobregat; això no obstant, hem trobat que l'any 1603 morí ofegada al riu una dona al Papiol²⁰ coincidint amb una riuada general i, en canvi, observem que l'any 1639 enregistrem, entre d'altres, la mort de dos homes ofegats quan no hi ha documentada cap sortida de llera en aquest any. Són representatius, també, dintre d'aquesta mortalitat, les morts traumàtiques, provocades per tot tipus de caigudes (vint-i-dos casos) —des del campanar, d'una escala, d'una olivera o en un pou.

En referència a la gent *trobada morta* (cent cinquanta-un casos —13,73%—) i a les *morts repentines* (cent tretze casos —10,31%—), cal dir que aquestes tipologies de mort han estat ubicades en aquests subapartats perquè no coneixem amb certesa l'etiologia; o bé podien haver mort accidentalment; o bé de mort sospitosa de contagi; o per altres raons que la societat tradicional volia amagar; o, fins i tot, de mort natural. Volem dir, respecte a això, que dins del col·lectiu de la gent trobada morta hi ha un predomini de pobres que anaven a captar.

Les defuncions per malaltia

Quant als òbits en què la mort ha estat diagnosticada com a malaltia (tres-cents seixanta casos equivalents al 33% del total de la causa de mort consignada), hem distingit clarament dos grans grups:

- a) malalties epidemiològiques (pesta i verola),
- b) malalties no epidemiològiques.

Les malalties epidemiològiques representen el 12,68% del total. La pesta, expressada amb els noms de *contagi*, *morbo*, *sospita de contagi*, *mal contagiós*, *empestat* o, pròpiament, *pesta*, la trobem documentada en cent vint-i-una partides, distribuïdes majoritàriament en els anys 1651 (entrada de la pandèmia al Baix Llobregat), 1652 (d'abast pràcticament general) i 1653 (únicament a les parròquies d'Abrera, Olesa de Montserrat i Torrelles de Llobregat). És significatiu el buit que presenten algunes parròquies en aquests anys crítics i que coincideix amb subanotacions d'aquesta causa de mort, per la qual cosa les xifres de mort de pesta podrien encara superar amb escreix les dades recollides en el nostre estudi.

La verola o pigota, amb divuit casos, afectà principalment els albat i la podem concentrar, sobretot, en els anys 1607, 1670, 1676, 1679, 1695 i 1697 a les parròquies de Sant Andreu de la Barca, Cervelló, Martorell i Sant Climent de Llobregat.

Respecte a la mortalitat ocasionada per malalties no epidemiològiques, en les quals hi ha consignats diagnòstics o símptomes mèdics evidents (*basca*, *espasmes*, *mal de gola*, *feridura*, *gota*, *mala bua*, *bogeria*...), hem documentat, en els sacramentaris consultats, dos-cents vint-i-un casos, que representen el 20,16% del total de morts enregistrades.

Altra mortalitat

Per acabar, hem registrat sota aquesta classificació els cent quaranta-cinc casos—13% del total— en què la mort està provocada per motius diversos, com poden ser els nadons primsenyats, l'alletament i, potser, la incontinència (que poden fer-nos pensar, d'una banda, en les *crisis de subsistències* i, de l'altra, en els casos d'il·legitimitat), les morts de part i de postpart (que podien estar provocades, entre altres factors, per les adverses condicions medicosanitàries i higièniques i que ha portat el mètode de reconstrucció de famílies a calcular taxes de mortalitat maternal) o altres mortaldats (hem inclòs ací el suïcidi d'un home, expressament enregistrat a Sant Boi de Llobregat, l'any 1601).²¹ No hem consignat com a causa de mort en el nostre estudi els casos de difunts que moren als hospitals locals (Martorell, Olesa de Montserrat, El Papiol, Sant Boi de Llobregat i Sant Feliu de Llobregat) o a l'Hospital General de la Santa Creu de Barcelona.

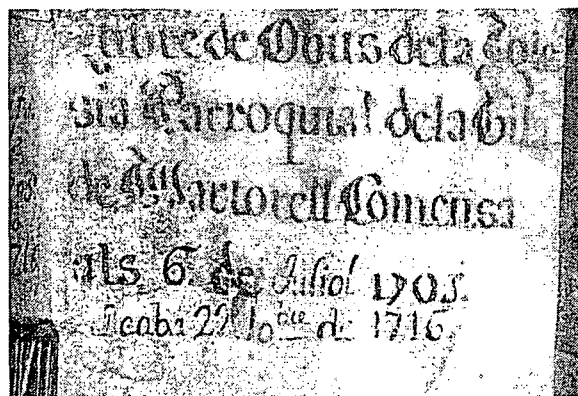
El motiu ens sembla clar: de què moren?, de malaltia?, per ferida d'arma?, d'incontinència?...

No podríem acabar aquesta recerca sense fer esment de l'acurat estudi de les causes de mortalitat realitzat per Valentí Gual.²² En els seus estudis sobre la Conca de Barberà, principalment Barberà de la Conca i Vilaverd-La Riba, al llarg dels segles XVII i XVIII, ha agrupat les causes de mort en: anormals, morts per malaltia i mortalitat maternal i de bessonades. Aquest professor destaca la mortalitat anormal (violència, accidents i gent trobada morta); ofereix una categorització de les malalties remarcant la mortalitat adulta per sufocació i per inflamació i la infantil per la infecció de cucs i per la verola; i dedica una bona part de la seva investigació a la mortalitat maternal i a les morts de bessonades.

A la nostra comarca disposem de les causes de mort recollides a la parròquia de Sant Just Desvern per Raimon Masdèu, el qual recull seixanta-quatre casos enregistrats al llarg dels segles XVI i XVII:

- 23 casos d'assassinats per pedrenyal, escopetada o punyalada,
- 15 casos de basca,
- 10 de mortalitat accidental,
- 7 casos de malaltia corporal,
- 3 casos de morts dessagnats,
- 2 casos del mal de *Sant Pau*,
- 2 casos de mort per la gota,
- 1 cas de reuma i
- 1 cas de verola.²³

També des del camp de la història de la medicina s'han estudiat les causa de mort a l'Antic Règim. La recerca iniciada pels doctors Manuel Camps i Manuel Camps²⁴ a la Catalunya de ponent ha portat a la publicació de diverses tesis doctorals.²⁵ Sembla que no hi ha una homogeneïtat quant a la classificació de l'etiologia dels decessos. Destaquem aquí, només, els estudis de Carles Perpinyà sobre el Baix Llobregat central, qui distingeix, amb petites matisacions, una mort natural (sospitosa, diagnosticada i sense diagnòstic) i una mort violenta.

CAUSA DE LA MORTALITAT

Xifres absolutes

1.-MORTALITAT «ANORMAL»:

A) Morts accidentals:

Ofegat al riu o a la riera	47
Ofegat en caure a una bassa o en un toll	7
S'ofega en un cup de verema	3
Morí dintre lo trull	1
Enderroch	3
Desgràcia a la guixera	1
Mort de desgràcia	6
Morí ab una gleva de terra li caiguda de sobre	1
Li passà una carreta per sobre	2
Una carreta l'arrastra y lo soterra al prat	1
Moriren d'una sotreada en la carretera	6
Desgraciada caiguda	3
Caiguda en les roques del matxo	1
Caiguda de cavall trencant-se el coll	1
Caiguda del campanar	1
Caiguda per l'escala	2
Caiguda d'una valla	1
Caure en un pou	7
Caiguda d'una rabà	1
Caiguda d'olivera	4
Caiguda de «bosa» al cap	1
Morí al pasar pel pont i caient	1
Lo mata un porc sanglar	1
Rebentat d'una cossa de matxo	1
LLamp	8
Accident	22
TOTAL	133
	(12,14%)

B) Morts violentes:

De pedrenyalada, arcabussada, escopetada o miscalada	113
Cop de pistola	1
Escopetada y punyalada	3
Estocada	3
Punyalada i cop de daga	8
Lo mataren	29
Lo mataren los castellans	5
Lo mataren los soldats	3
Morí a la guerra	1
Morí en lo siti de Barcelona	8
Morí en la pelea de Lleyda	1
Degollat	1
Escanyat	1
Penjat	2
Mort a cops	1
A cops de pedra	2
Mort per sentència real	1
Mort violenta	11
TOTAL	194
	(17,7%)

C) Mort sobtada o de repent:

De repent, impensadament, de sobte, molt prompte...

113

TOTAL

113

(10,31%)

D) Trobats morts:

Trobats morts	102
Trobat mort ab son llit	10
Trobat mort en lo camí	26
Trobats morts a la pallissa	13
TOTAL	151
	(13,78%)

2.-MORTALITAT PER MALALTIA.

A) Epidemiològiques:

Contagi, sospita de contagi, mal contagiós, morbo o pesta	121
Verola	18
TOTAL	139
	(12,68%)

B) No epidemiològiques:

Bascha, Basca o Basqua	89
Feridura	36
Un mal gra	1
Gota	4
Una mala bua	6
Fluxe de sang	2
Perdre els sentits	4
Perdè la paraula i el sentit	11
Sense parlar	9
Mal de gola o impedit de gola	4
Indisposició	2
Bomia	1
Los cuics lo ofegaren	1
Aschas	2
Espasmes	4
Li vingue vòmit	13
Impedit	23
Desvariejava	8
Haver-se tornat furiós	1
Boig	2
Li vingué deliri	2
Mal desconegut	1
Malaltia	90
TOTAL	221
	(20,16%)

3.-ALTRA MORTALITAT.

Mort de part	19
Post-part	44
Alletament	9
Primsenyat o cas de necessitat	63
Prenyada amb grans dolors	1
Incontinent	6
Suicidi	1
Morí de vey	2
TOTAL	145
	(13,23%)

XIFRES TOTALS DE MORT EXPRESADA 1.096 6.5%

Articles

NOTES

- ¹ Sota aquest títol presentem un apartat degudament reelaborat de les nostres tesines de llicenciatura, F.XABIER GUAL: *La mortalitat al Baix Llobregat en un període de crisi: el segle XVII*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1996 i CARLES MILLÀS: *La natalitat al Baix Llobregat en un període de crisi: el segle XVII*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1996.
- ² VICENTE PÉREZ MOREDA: «Consum deficitari, fam i crisis demogràfiques a l'Espanya dels segles XVI-XIX», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 5 (1985), pàg. 11-15.
- ³ EZEQUIEL GORT: *Història de Sant Andreu de la Barca*. Barcelona: Generalitat de Catalunya - Diputació de Barcelona - Ajuntament de Sant Andreu de la Barca - Caixa de Barcelona, 1989, pàg. 244.
- ⁴ J. CODINA i J. FERNÁNDEZ TRABAL: *Estudis d'Història de Corbera de Llobregat*. Barcelona: Ajuntament de Corbera - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, pàg. 78-80.
- ⁵ VALENTI GUAL: «Régimen demográfico y vida familiar», dins PERE MOLAS i ALTRES: *Manual de historia moderna*. Barcelona: Ariel, 1993, pàg. 51.
- ⁶ JORDI NADAL: «Última pandèmia de pesta a Catalunya, 1650-1654», dins *II Congrés Internacional d'Història de la Medicina Catalana*, vol. 4. Barcelona: Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona, 1975, pàg. 19-38.
- ⁷ ORENCI VALLS: *La vila d'Esparreguera i el seu terme*. Esparreguera, 1961, pàg. 51-52.
- ⁸ D. SANAHUJA i R. VILARDELL: *Aproximació a la història d'Esplugues de Llobregat*. Esplugues de Llobregat: Ajuntament d'Esplugues de Llobregat, 1984, pàg. 82.
- ⁹ Arxiu Parroquial del Papiol: *Llibre del Batalló*. Arxiu Parroquial de Sant Andreu de la Barca: *Manual «M»*.
- ¹⁰ JAUME CODINA: *Inundacions al Delta del Llobregat*. Barcelona: Dalmau, 1971. *El delta del Llobregat i Barcelona. Gèneres i formes de vida dels segles XVI al XX*. Barcelona: Ariel, 1971.
- ¹¹ JAUME DANTÍ: *Aixecaments populars als Països Catalans (1687-1693)*. Barcelona: Curial, 1990.
- ¹² JAUME CODINA: *Bàndols i bandolers al Baix Llobregat (1580-1630)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat - Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, 1993.

- ¹³ Referent a això hem trobat documentat al llibre d'òbits de l'Arxiu Parroquial d'Abrera un debat sobre la consideració d'albada o donzella d'una minyona de nou anys que rebé el sagrament de la confessió el 26 de juliol de 1693.
- ¹⁴ PIERRE GOUBERT: *El Antiguo Régimen*. Buenos Aires, 1971-1979, vol. I, pàg. 50.
- ¹⁵ C.H. CARDOSO i H. PÉREZ BRIGNOLI: *Los métodos de la historia. Introducción a los problemas, métodos y técnicas de la historia demográfica, económica y social*. Barcelona: Crítica, 1976, pàg. 113.
- ¹⁶ Arxiu Parroquial de Sant Boi: *Defuncions*, vol. 22, 1599-1603. Lligal 1: «es llança al pou estant frenètic».
- ¹⁷ Arxiu Parroquial de Torrelles: *Defuncions*, 1565-1700.
- ¹⁸ Arxiu Parroquial del Papiol: *Defuncions*, 1564-1706.
- ¹⁹ Arxiu Parroquial d'Abrera: *Defuncions*, 1567-1657.
- ²⁰ Arxiu Parroquial del Papiol: *Defuncions*, 1564-1706.
- ²¹ Arxiu Parroquial de Sant Boi: *Defuncions*, vol. 22, 1599-1603, on es llegeix: «es llança al pou estant frenètic».
- ²² VALENTI GUAL: *La familia moderna a la Conca de Barberà*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses - Diputació de Tarragona, 1993, pàg. 307-329.
- ²³ RAIMON MASDÉU: *Demografia de Sant Just Desvern (s. XVI-XVIII)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1992, pàg. 150-153.
- ²⁴ MANUEL CAMPS i MANUEL CAMPS: *Aspectes sanitaris de l'arxiu de Sant Joan de Lleida. Segle XVII*. Lleida: Seminari Pere Mata, 1983.
- ²⁵ MIQUEL VILARDELL: *Aspectes sanitaris dels arxius parroquials de la comarca d'Osona: el Lluçanès. Segles XVI, XVII i XVIII*. Barcelona: Universitat de Barcelona, tesi doctoral, 1993.
MIQUEL À. ÀLVAREZ: *Aspectes sanitaris i demogràfics a l'antic terme de Subirats, Sant Pau de Riudevittles i Gelida, segles XVI, XVII i XVIII*. Sant Sadurn d'Anoia: Institut d'Estudis Penedesencs, 1993.
CARLES PERPINÀ: *Aspectes sanitaris dels arxius parroquials de la regió central del Baix Llobregat: segles XVI-XVIII*. Barcelona: Universitat de Barcelona, tesi doctoral, 1988.
LLUIS SALLÈS: *Aspectes sanitaris de l'Arxiu Parroquial de Solsona (1585-1700)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, tesi doctoral, 1995.
FRANCESC X. LLADÓ: *Aspectes sanitaris de l'Arxiu Parroquial de Sant Pere de Reus: 1588-1700*. Barcelona: Universitat de Barcelona, tesi doctoral, 1995.